

**ՄԵՆԴԻ ԶԵՆՔԲԵՐՄԱՆ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԺԱՄԱՆԱԿ ՈՐՊԵՄ «ՈՉ ԶԻՆՎԱԾ ԴԻՄԱԴՐՈՒԹՅԱՆ» ԴՐՄԵՎՈՐՈՒՄ.
ԵՐԵՒՆԱՆԵՐԻ ՓՈՐՁԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

*Հացը, իմ մրքիս մէջ, կապուած է կշտանալու գոհունակութեան եւ անօրոյթեան
տառապանքին: Ես ու իմ ժողովուրդս, դարերու չափ երկար սեւ ամառ մը, մնա-
ցինք հացի կարօյ, անօթի: Այն օրէն ի վեր հացը նուիրական է ինծի համար ու
անոր հանդէպ ունեցած սէրս պաշտամունքի կը մօտենայ:*

Արամ Հայկազ (Զեքեմեան),

Հայոց ցեղասպանության վերապրող

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, Հոլոքոստ, երեխաներ, ոչ զինված դիմադրու-
թյուն, սնունդ, հուշագրություններ, բանավոր պատմություններ:

Հողվածի գլխավոր խնդիրն է քննարկել, թե արդյո՞ք Հայոց ցեղասպանության ժամանակ սննդի ձեռքբերման եղանակները կարող են դիտարկվել որպես ոչ զինված դիմադրու-
թյուն: Այս նպատակով հողվածի առաջին մասում անդրադարձ է կատարված գիտակար-
գային որոշ հարցադրումների և ոչ զինված դիմադրության հայեցակարգի ձևավորմանը
Հոլոքոստի համատեքստում:

Ման գիտական հետաքրքրությունը պայմանավորված է նրանով, որ չնայած Հայոց ցեղասպանության ժամանակ եղել են մի շարք զինված դիմադրություններ՝ ինքնա-
պաշտպանական մարտեր, այդ թվում նաև՝ հաղթական ելքով, ինչպես Վանում, այնուա-
մենայնիվ կա մտայնություն, որ հայերը ինչ-որ չափով մեղավոր են, քանի որ «մոռվել
են ոչխարների պես», այն է՝ առանց դիմադրության: Այդ իսկ պատճառով այս հողվածի
նպատակն է գիտական գնահատական առաջարկել «դիմադրություն» հասկացությանը՝
վերջինիս ենթակատեգորիաները դարձնելով առանձին հետազոտության առարկաներ:
Անշուշտ, մեկ հողվածի շրջանակներում հնարավոր չէ անդրադառնալ հիմնախնդրի բոլոր
տեսանկյուններին և դիմադրության բոլոր ձևերին, այնուամենայնիվ հողվածը փորձ է՝
ձևավորելու Հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրության բնագավառում նոր հարցա-
դրումներ:

Հողվածի երկրորդ հատվածում փորձ է արված խմբավորել Հայոց ցեղասպանության
ժամանակ սննդի ձեռքբերման ձևերը և դիտարկել դրանք ոչ զինված դիմադրության
հայեցակարգի համատեքստում: Անդրադարձ է կատարված հատկապես երեխաների
փորձառություններին՝ փորձելով նաև վեր հանել, թե որ սոցիալական խմբերը ինչ տեսա-
կի գործունեության մեջ են ընդգրկված եղել և ինչ ծավալով: Հայոց ցեղասպանության
առօրեականության մաս կազմող սննդի ձեռքբերման եղանակները սովյալ հողվածում
քննարկվում են որպես Ցեղասպանության՝ մարդկանց սովամահության դատապարտելու
քաղաքականության դեմ գիտակցված և չգիտակցված պայքարի դրսևորում:

1 Արամ Հայկազ, *Չորս տարի Քիւրքիսպանի լեռներում մէջ* (Լիբանան, Տպարան Կաթողիկոսութեան
Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1972), 282:

Հողվածի համար աղբյուրագիտական հիմք են Հայոց ցեղասպանությունը վերապրողների տպագրված հուշագրությունները և բանավոր պատմությունները²: Աղբյուրագիտական նյութը ցույց է տալիս, որ սննդի ձեռքբերման եղանակները բազմազան են եղել: Սակայն հողվածում ներկայացված են ամենից հաճախ հանդիպող ձևերը՝ *վայրի խոփերով անվելը, մրգերի, հասրասպորուղների և ընկուզեղենի հավաքչություն, մուրացկանություն*, որոնք հաճախ վերապրողների կողմից մեկնաբանվում են որպես կենսա-մահու պայքար:

Ոչ զինված դիմադրություն. գիտակարգային որոշ հարցադրումներ

Հրեից դիմադրությունը և դրա տարբեր դրսևորումները կես դարից ավել է ակտիվ լուսաբանվում են ինչպես Հոլոքոստի պատմագրության մեջ, այնպես էլ հասարակական քննարկումներում³: Մինչդեռ Հայոց ցեղասպանության համատեքստում *ոչ զինված դիմադրության* խնդիրը գրեթե ուսումնասիրված չէ⁴: Այդ իսկ պատճառով նախքան բուն թեմային անդրադառնալը և սննդի ձեռքբերման եղանակները Հայոց ցեղասպանության ժամանակ որպես ոչ զինված դիմադրություն դիտարկելը ստորև համառոտ քննարկենք մեթոդաբանական բնույթի որոշ հարցադրումներ՝ հենվելով հրեական փորձի վրա:

---

2 Հողվածում հիմնականում օգտագործված են “Oral History Project”-ի նյութերը, որոնք հավաքագրվել են 1978 թ. սկսած: Ծրագրի մասին մանրամասն տե՛ս <https://umdearborn.edu/casl/centers-institutes/center-armenian-research/armenian-assembly-oral-history-project>, դիտվել է 04.04.2019:

3 Հրեից դիմադրությանը նվիրված գրականության մասին տե՛ս *Jewish Resistance, A Working Bibliography*, Third Edition (Washington: Center for Advanced Holocaust Studies, USHMM, 2003): Իսրայելում Հոլոքոստի զոհերի հիշատակին 1957 թ. կառուցված հուշարձան/թանգարանի առաջին ցուցանմուշները ներկայացնում էին Վարշավայի գետտոյում հրեական դիմադրությունը, Սոբիբորի ու Տրեբլինկայի մահվան ճամբարների ապստամբություններն ու Իսրայել հասնելու համար կենդանի մնացածների պայքարը: Տասը տարի անց՝ 1968 թ. գարնանը, ինստիտուտում տեղի ունեցած առաջին գիտական հավաքը ևս նվիրված էր հրեից դիմադրության թեմային: Զեկույցների ժողովածուն տե՛ս *Jewish Resistance during the Holocaust: Proceeding of the Conference on Manifestations of Jewish Resistance, Jerusalem, April 7-11, 1968*, ed. Grubsztain Meir (Jerusalem: Yad Vashem, 1971):

4 Հայոց ցեղասպանության համատեքստում ոչ զինված դիմադրության թեմայի ուսումնասիրությամբ է զբաղվում ԱՄՆ-ի Կոլումբիա համալսարանի պրոֆեսոր Խաչիկ Մուրադյանը: Տե՛ս Khatchig Mouradian, “The Meskeneh Concentration Camp, 1915-1917: A Case Study of Power, Collaboration, and Humanitarian Resistance During the Armenian Genocide,” *Journal of the Society for Armenian Studies* 24 (2015): 44-55; Khatchig Mouradian, “Genocide and Humanitarian Resistance in Ottoman Syria, 1915-1916,” *Études Arméniennes Contemporaines* 7 (2016): 87-103, <https://journals.openedition.org/eac/1023?lang=en>, <https://doi.org/10.4000/eac.1023>; Khatchig Mouradian, “The Role of Armenian Women During the Genocide,” filmed 04 April 2017 at YouTube, AGBU, video, 08:06, <https://www.youtube.com/watch?v=MHjPzHsf1j4>, դիտվել է 10.02.2019; Khatchig Mouradian, “Not Like a Lamb to the Slaughter: Humanitarian Resistance during the Armenian Genocide,” filmed 11 February 2017 at YouTube, Programme of Armenian Studies, video, 01:41:17, <https://www.youtube.com/watch?v=UPTztY-7LHc>, դիտվել է 10.02.2019: Դեռևս 2011 թ. խնդրի ուսումնասիրության կարևորության հարցին է անդրադարձել նաև ազգագրագետ, պատմ. գիտ. դոկտոր, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գլխավոր գիտաշխատող Հարություն Մարությանը: Տե՛ս Հարություն Մարության, «Հայոց ցեղասպանության և հրեաների Հոլոքոստի հիշողության կառուցվածքային առանձնահատկությունները», *Պատմա-բանասիրական հանդես* 2 (2011), 30-35:

Հոլոքոստի պատմագիր Դան Միհմանը գրում է, որ հրեաների և ոչ հրեաների կողմից նացիստներին դիմադրելու հարցը գիտական և հասարակական ուշադրության կենտրոնում է հայտնվել դեռևս Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին, քանի որ ընդհատակյա շարժումները զգայական և բարոյական տեսանկյունից մեծ արձագանք էին գտնում: Այս հետաքրքրությունն առավել մեծանում է հատկապես նացիստական Գերմանիայի անկումից անմիջապես հետո ազատագրված եվրոպական երկրներում: 1960-ական թթ. վերջերին արդեն Հոլոքոստի պատմագրության մեջ «դիմադրություն» եզրի իմաստաբանական շրջանակներն ընդլայնվում են, և ձևավորվում է նոր հայեցակարգ, որը կոչվում է “Kiddush Hahayim” («Կյանքի սրբացում»)⁵: Ակադեմիական գրականության մեջ սկսվում են շրջանառվել երկու եբրայերեն եզրեր՝ ամիդա (“Amidah”/ תפילה) և հիտնագդուտ (“Hitnagdut”/ התנגדות): Առաջինը ներառում էր դիմադրության բոլոր ասպեկտները, այդ թվում՝ զինված դիմադրությունը՝ հիտնագդուտը⁶:

Իսկ ինչո՞վ էր պայմանավորված «դիմադրության» իմաստաբանական ընդլայնումը: Հոլոքոստի պատմագրության մեջ դիմադրությանը նվիրված աշխատություններում հիմնականում շրջանառվում են հետևյալ առանցքային հարցադրումները. մի՞թե Հոլոքոստի պատմությունը միայն բռնության, ոչնչացման ու տառապանքի մասին է, արդյո՞ք Հոլոքոստի ժամանակ չի եղել հերոսականության ոգի, թե՛ բոլորը մահվան են գնացել «մոռոթվելու ոչխարների նման» (זכור לטוב): Ի՞նչն է պետք ընդհանրապես որակել որպես դիմադրություն, ինչի՞ն էին մարդիկ դիմադրում և ինչպե՞ս:

Հայոց ցեղասպանությունից ու Հրեից հոլոքոստից հետո թե՛ հայերի, թե՛ հրեաների մեջ ձևավորվել է այն կարծրատիպը, որ մարդիկ «մոռոթվել են ոչխարների պես», առանց դիմադրության: Չնայած հրեից պարագայում այս արտահայտությունը համարվում է հինկտակարանային և ունի երկար պատմություն⁷, Հոլոքոստի պատմագրության մեջ քննարկվում է Վիլյուսի գետտոյի ընդհատակային Աբրա Կովների կոչը⁸: 1942 թ. հունվարի 1-ին Կովները հայտարարեց. «Մենք ոչխարների նման չենք փարվի մոռոթվելու: Ճիշտ է, մենք թույլ և անօգնական ենք, բայց միակ պարտախախտող սպանությանը սպափանքությունն է: Եղբայրներ, ավելի լավ է մեռ-

5 Եզրի մեկնաբանման մասին մանրամասն տե՛ս Rabbi Aaron Rakeffet, “The “Kedoshim” Status of the Holocaust Victims,” *Hirhurim Musings Torah Journal*, July (2010): 185-198:

6 Дан Михман, *Историография катастрофы. Еврейский взгляд: Концептуализация, терминология, подходы и фундаментальные вопросы*, пер. М. Губа и др. (Днепропетровск: Центральный Украинский Фонд истории Холокоста «Ткума», 2005), 242.

7 Հղում է կատարվում Սաղմոսներին և Եսայո մարգարեությանը. «Բայց ամեն օր սպանվում ենք քեզ համար, եւ մոռոթուելու ոչխարի պէս ենք համարվում» (Սաղմ. ԽԳ- 44:22) և «Նա անիրաւութիւն կրեց եւ չարչարուեցաւ, բայց իր բերանը չ’բացաւ, ինչպէս մի ոչխար որ մոռոթուելու է տարվում, եւ ինչպէս մի մուսնջ մաքի իր խուզողների առաջին, այնպէս իր բերանը չ’բացաւ» (Եսայիա Գլ.ԾԳ 53:7): Տե՛ս *Աստուածաշունչ մատենան Հին եւ Նոր Կրակարանների* (Yerevan: Bible League International, 2010):

8 Մանրամասն տե՛ս Yael Feldman, “Not as Sheep Led to Slaughter?” *Jewish Social Studies* 19, no. 3 (2013): 139-169:

նեղ կռվելով, որպես ազատ մարդիկ, քան սպրեղ մարդասպանների ողորմածությամբ: Արթնացե՛ք, արթնացե՛ք վերջին շնչով: Քաջալերվե՛ք»⁹:

Իր հարցազրույցներից մեկի ժամանակ Հոլոքոստի պատմագիր Յեհուդա Բաուերը նշում է. «...այս աշխարհային իրադրությունն է հենց այդ արտահայտության դեմ դիմադրություն առաջացնելը»¹⁰: Համաձայն Յ. Բաուերի՝ դրա շրջանառումը Հոլոքոստից հետո մեծապես տարբերվում է, քանի որ ձեռք է բերել դատապարտող բովանդակություն¹¹: Վերջինիս նպաստող հանգամանքներից է այն, որ 1960-ականներին որոշ հրեա մտավորականներ, այդ թվում՝ նաև՝ Ռ. Հիրբերգը և Հ. Արենդթը, առաջ քաշեցին այն մոտեցումը, որի համաձայն՝ հրեաները մասամբ մեղավոր են իրենց ոչնչացման համար, քանի որ չեն դիմադրել: Ռաուլ Հիրբերգը նշում է, որ հրեաները որևէ ծրագիր չունեին ոչ միայն զինված, այլև նույնիսկ հոգեբանական պայքարի համար¹², իսկ Հաննա Արենդթը Հոլոքոստի ժամանակ հրեաների վարքը գնահատում է ավելի շատ որպես հնազանդ, քան հերոսական¹³:

Չնայած մինչև այսօր հրեից դիմադրությանը նվիրված բազմաթիվ աշխատություններ են տպագրվել, որոնք քննադատում են Հոլոքոստի ժամանակ հրեաների «պասիվության միֆը», այնուամենայնիվ այն դեռ կա ժողովրդական մտածողության մեջ և հաճախ շրջանառվում է լրատվությամբ¹⁴: Հրեաների պասիվության և «ոչխարների պես մորթվելու» կարծրատիպը ոչ միայն վերապրողների, այլև հետպատերազմյան հրեական համայնքի վրա խոր հետք է թողել՝ ձևավորելով անկարողության, պասիվության, հնազանդության և քաջության բացակայության ընկալումներ¹⁵:

Հենց այս կարծրատիպի դեմ ուղղված պայքարով է պայմանավորված, որ «դիմադրություն» եզրն իմաստաբանական առումով ընդլայնվեց և ընդգրկեց դիմադրության զինված և ոչ զինված ձևերը՝ ձևակերպվելով որպես «Հրեաների պատասխանը Հոլոքոստին» (Jewish response to the Holocaust): Վերջինիս մեծապես նպաստեց այն, որ ուսումնասիրությունների կենտրոնում հայտնվեցին հրեաների ամենօրյա կյանքն ու մարդկանց առօրյա, հասարակ գործողությունները:

Եվրոպական պատմագրության մեջ ի հայտ եկան ոչ զինված դիմադրության տարբեր ձևակերպումներ, որոնց որոշ մասը մատնանշում են որոշակի գործողություններ՝

9 Richard Middleton-Kaplan, “The Myth of Jewish Passivity,” in *Jewish Resistance against the Nazis*, ed. Patrick Henry (Washington: The Catholic University of America Press, 2014), 6.

10 Amos Goldberg, “Like Sheep to the Slaughter?” Excerpt from Interview with Yehuda Bauer, Director of the International Center for Holocaust Studies of Yad Vashem, January 18, 1998, Yad Vashem, Jerusalem, http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%20203667.pdf, դիտվել է 23.07.2017:

11 Նույն տեղում:

12 Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*. Third Edition, vol. 3 (New Haven and London: Yale University Press, 2003), 1104.

13 Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil* (New York: Viking Press, 1964), 11.

14 Patrick Henry, “Introduction,” in *Jewish Resistance against the Nazis*, ed. Patrick Henry (Washington: The Catholic University of America Press, 2014), xiii.

15 Feldman, “Not as Sheep Led to Slaughter?” 143.

փաստաթղթերի կեղծում, կալանավորվածների ընտանիքի անդամներին ցուցաբերած աջակցություն, հարկադրական աշխատանքներից խուսափողներին ծածուկ պահելը և այլն: Եմանօրինակ գործողությունները նիդեռլանդական գրականության մեջ առավել հայտնի են որպես «ոչ բռնի ինքնապաշտպանություն» (geweldloze verdediging), ֆրանսիականում՝ «դիմադրության բարեգործական գործողություններ» (activites caritatives), «մշակութային դիմադրություն» (resistance culturelle), դանիական և այլ երկրների գրականության մեջ՝ որպես «պասիվ դիմադրություն» և «խորհրդանշական դիմադրություն»¹⁶, հանդիպում են նաև «հոգևոր դիմադրություն» և/կամ «բարոյական դիմադրություն» ձևակերպումները, որոնք ընդգրկում են հոգևոր և մշակութային գործունեությունը¹⁷:

Հայոց ցեղասպանության համատեքստում «անօգնական զոհի» կերպարը ստեղծվել է 1950-ականների կեսերին խորհրդային ղեկավարության կողմից: Այս շրջանում Խորհրդային Միության վարած քաղաքականության մասին Հարություն Մարությանը գրում է. «...1950-ական թվականների երկրորդ կեսից խորհրդային ղեկավարությունը ոչ այնքան արգելում էր ցեղասպանության մասին խոսելը, որքան նպաստում էր ցեղասպանության շուրջ այնպիսի հիշողության պահպանմանը, որտեղ հայերը բացառապես ներկայացվում էին որպես անմեղ զոհ, որը կորցրել է իր պատմական հայրենիքի մեծ մասը և կարիք է զգում կարեկցանքի»¹⁸: Համաձայն հետազոտողի՝ իրավիճակը սկսում է փոխվել Հայոց ցեղասպանության հիշատակման 50-րդ տարեկիցից¹⁹, 1988 թ. Ղարաբաղյան շարժման և Ղարաբաղյան պատերազմում տարած հաղթանակից հետո²⁰: Այնուամենայնիվ. «...հայաստանյան հասարակության որոշ շերտերի մեջ (թերևս, առավելապես երիտասարդության) նկատվում են միտումներ, թե բավական է

16 Михман, *Историография катастрофы*, 248.

17 “Moral and Spiritual Resisitance,” <https://www.holocaust.com.au/resources/moral-and-spiritual-resistance/>, դիտվել է 10.02.2019; “Spiritual Resistance in the Ghettos,” <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/spiritual-resistance-in-the-ghettos>, դիտվել է 10.02.2019; Հոգևոր դիմադրության մասին մանրամասն տե՛ս *Spiritual Resistance: Art from Concentration Camps, 1940–1945*, ed. Miriam Novitch (New York: Union of American Hebrew Congregations, 1981); Rachile Kostanian, *Spiritual Resistance in the Vilna Ghetto* (Vilnius: Vilna Gaon Jewish State Museum, 2002); Joseph Rudavsky, *To Live With Hope, To Die With Dignity: Spiritual Resistance in the Ghettos and Camps* (Northvale, NJ: Jason Aronson, 1997):

18 Մարության, «Հայոց ցեղասպանության», 31:

19 1965 թ. հայ ժողովուրդը Խորհրդային Հայաստանում և համայն Սփյուռքում համընդհանուր ոգեկոչեց Հայոց ցեղասպանության զոհերին և նշեց նրանց հիշատակի օրը: Տե՛ս “50th Anniversary of the Armenian Genocide 1965 USA,” filmed 17 February 2017 at YouTube, Eboni Coursey, video, 16:20, <https://www.youtube.com/watch?v=laLB9yb3B64&fbclid=IwAR3x10Scr9v4EW7rWzKCrFi2Vh3DW8aCuyH1YrO3lrVfFT7sODfQY2xEoTw>, դիտվել է 05.11.2018; “Armenian Genocide 50th anniversary UN debate, 1965,” filmed 31 October 2014, at YouTube, The Genocide Education Project, video, 18:12, https://www.youtube.com/watch?v=h02U7pFMOfg&fbclid=IwAR2t2NC9I54jV1kAqwa_cqlfbNq9X980JijnXnKUCIulCxCHNzi05ww2lec, դիտվել է 05.11.2018; Maïke Lehmann, “Apricot Socialism: The National Past, the Soviet Project, and the Imagining of Community in Late Soviet Armenia,” *Slavic Review* 74, no. 1 (2015): 10-31; Ավագ Հարությունյան, *Հայոց ցեղասպանության 50-րդ տարեկիցը և երկրորդ հանրապետությունը* (Երևան, Նորավանք, 2015):

20 Մանրամասն տե՛ս Հարություն Մարության, *Հայ ինքնության պատկերագրությունը: Հայրոր 1. Յեղասպանության հիշողությունը և Ղարաբաղյան շարժումը* (Երևան, Գիտություն, 2009):

խոսել ցեղասպանության մասին, դա մեզ պետք չէ, այն որոշակի ձևախեղումներ է առաջացնում մանուկների և պապանիների սերունդների հոգեբանության մեջ, նպաստում է օտարապաշտության ծավալների մեծացմանը և այլն, և այլն»²¹: Ըստ հեղինակի՝ նման մոտեցման ձևավորման գործոններից մեկն այն է, որ հաճախ հասարակության որոշակի խմբերում ընկալվում է իբրև թե՛ «հայերը մոթթվել են ոչխարների նման», գրեթե առանց դիմադրության²²:

Իրականում ո՛չ հայ, ո՛չ էլ հրեա դիմադրողներն իրենց չէին զգում անօգնական զոհեր: Ճիշտ հակառակը, նրանք նախընտրում էին պայքարել զենքը ձեռքին և արժանապատվորեն մահանալ: Համաձայնելով Յ. Բաուերի տեսակետի հետ՝ պետք է նշել, որ Հայոց ցեղասպանության համատեքստում ևս զինված ինքնապաշտպանությունը կարծես ուղղված լիներ հենց այդ ընկալման դեմ: Այդ մասին է վկայում մասնավորապես այն հանգամանքը, որ ավստրիացի գրող Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա լեռան քառասուն օրը»²³ վեպի հերոսներից մեկը՝ Մուսա լեռան ինքնապաշտպանության առաջնորդներից քահանա Արամ Թոմասյանը, մերժում է մահանալ «անպաշտպան ոչխարի» նման՝ որոշելով կենաց-մահու պայքար մղել. «Ես գիտեմ, թե ինչպես պետք է մեռնեմ: Ոչ իբրև անպաշտպան ոչխար, ո՛չ Տեր Զորի ճանապարհին, ո՛չ քարավանային ճամբարների աղյուղության մեջ, ո՛չ քաղցից, ո՛չ էլ գարշահոտ համաճարակից: Ոչ, ես կմեռնեմ իմ փան շեմին, զենքը ձեռքիս...»²⁴:

Իրական փաստերի վրա գրված ստեղծագործությունը դարձավ խորհրդանշական սիոնիստական երիտասարդական շարժման համար թե՛ Պաղեստինում, թե՛ Եվրոպայում, հատկապես գետտոներում²⁵: Հոլոքոստի պատմագիրները համարում են, որ 1930-ական թթ. այս ընկալումն այնքան տարածված էր, որ երբայերեն թարգմանելիս հեղինակն «անպաշտպան ոչխար» արտահայտությունը թարգմանել է որպես «ոչ որպես մոթթվելու ոչխար»²⁶: Հրեա պատմաբան Յաիր Օրոնը գրում է, որ հրեական ընդհատակի անդամների համար Մուսա լեռան պաշտպանության պատմությունն ասես առակի, նաև մոդելի նշանակություն ուներ, ոգեշնչման աղբյուր էր: Նրանք հավասարության նշան էին դնում իրենց և հայերի ճակատագրի միջև: Երկու դեպքում էլ հանցագործի նպատակը մարդկանց իրենց արմատներից կտրելն ու տեղահան անելն էր, ամբողջական համայնքների ֆիզիկական բնացնումը, և երկու դեպքում էլ դիմադրությունը մարմնավորում էր կա՛մ պատվաբեր մահը, կա՛մ փրկության հնարավորությունը²⁷:

21 Մարության, «Հայոց ցեղասպանության», 30:

22 Նույն տեղում, 30-31:

23 Ֆրանց Վերֆել, *Մուսա լեռան քառասուն օրը* (Երևան, «Լույս», 1988):

24 Նույն տեղում, 223-224:

25 Մանրամասն տե՛ս Yair Auran, *The Banality of Indifference: Zionism and the Armenian Genocide* (New Brunswick (USA) and London (UK): Transaction Publishers, 2000), 293-311: Հմմտ. Մարության, «Հայոց ցեղասպանության», 31-35:

26 Feldman, “Not as Sheep Led to Slaughter?” 158.

27 Yair Auran, *The Banality of Indifference*, 309.

Դրա մեկ այլ օրինակ է, այն, որ 1915 թ. Կիլիկիայում (համաձայն աղբյուրի՝ հավանաբար Ջեյթունում) հայերի կողմից ինքնապաշտպանության դիմելու մասին ժամանակի մամուլը գրում է. «Կորորածն սկսվել է և Կիլիկիայի շրջանում: Սուրհանդակները կարողացել են հասնիլ Վան: Նրանք էլ պարզել են սպարամբութեան դրոշակը: Այս անգամ չեն ուզում ոչխարի պէս մորթվել (ընդգծումը – Հ.Գ.): Եւ իրավացի է այդ վճիռը: Միեւնոյնն է, պիտի մեռնին, գո՛նե կռուելով մեռնին. դա պատիւ է բերում նրանց»²⁸: 1915 թ. մայիսին՝ ռուսական բանակի և հայ կամավորական խմբերի կողմից Վանի գրավումից հետո տեղի ունեցած ճաշկերույթի ժամանակ, ինքնապաշտպանության դեկավար Արամ Մանուկյանը, դիմելով ռուս զորավարին [Ա. Կիկոյան], ասում է. «Երբ ամիս մը առաջ սպարամբութիւն հռչակեցինք, յոյս չունէինք ռուսերու գալուն: Մեր կացութիւնը անել էր. պէտք էր կամ անձնապարտ լինելով թոյլ տայինք որ մեզ մորթեն ոչխարներու նման (ընդգծումը – Հ.Գ.), կամ մեռնէինք, «Թիթանիք» ի նազախումբին պէս՝ երաժշտութեան հանդիսատար հնչիւններով: Մենք նախընտրեցինք վերջինը»²⁹: Վերջինիս հակառակ բնեռը «ոչխարի նման մորթվելն էր», նահապտակվելը/նարպիրոսվելը, քավության նոխազ դառնալը³⁰:

Առհասարակ զինված դիմադրությունը ևս կարող է դիտարկվել որպես բարոյական դիմադրության դրսևորում, քանի որ ինքնապաշտպանության դիմողների կողմից նման որոշման կայացումն ունի խոր բարոյականություն, ինչպիսին է, օրինակ, պատվաբեր կամ գիտակցված մահվան գաղափարը³¹: Թերևս հենց սրանով է պայմանավորված, որ Հոլոքոստի պատմագիրները զինված դիմադրությունը համարում են «դիմադրության»՝ ավելի լայն ընկալման մի դրսևորում: Ելնելով այս տրամաբանությունից՝ Յ. Բաուերը *դիմադրությունը* սահմանում է հետևյալ կերպ. «Հոլոքոստի ժամանակ հրեաների դիմադրությունը եւ կասեմանների որպես ցանկացած խմբային գործողություն, որը գիտակցաբար նախաձեռնվել է գերմանացիների և նրանց դաշնակիցների կողմից հրեաների դեմ ուղղված հայտնի կամ ենթադրյալ օրենքների, գործողությունների կամ մտադրությունների դեմ»³²:

28 «Ապստամբությունը Կիլիկիոյ մէջ», *Արև* (Ադեքսանդրիա), 21 յունիս, № 19, 1915, 3:

29 «Վանի մէջ», Հայաստան (Սօֆիա), 6 յունիս, № 25, 1915, 1:

30 «Ոչխարի նման մորթվել, նահատակվել/մարտիրոսվել, քավության նոխազ դառնալ» և նմանօրինակ ձևակերպումներ հաճախ հանդիպում են ինչպես Հայոց ցեղասպանությունը վերապրողների հուշագրություններում, բանավոր պատմություններում, այնպես էլ ժամանակի մամուլում: Օրինակ, «Թիֆլիսէ Ճէյմս Պրայսի հեռագրուած է թէ Սըվազցի 160.000 բնակչութենէ միայն 100.000 հոգի մնացած են. անոնք ալ ծերերն և անկարներն են միայն: Հեռագրողը ականատես մըն է, որ յաջողած է Թիֆլիս անցնիլ: Կը պատմէ թէ շատեր ոչխարի նման մորթուեցան և հազարատրներ գետերու մէջ նետուեցան»: Տե՛ս «Սվազի կտորածը», *Ազգ* (Պոսթոն), 31 յունուար, № 25, 1916, 1:

31 Գիտակցված մահվան գաղափարը լավագույնս արտահայտվում է հետևյալ բանաձևում՝ «Մահ ոչ իմացել մահ է, մահ իմացել ա՛նմահություն է» («Զգիտակցված մահը մահ է, գիտակցված մահը՝ անմահություն»): Տե՛ս Եղիշէ, «Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին Դաթի երիցու Մամիկոնի հայցեալ», Երկրորդ լեղանակ, 2:

32 Yehuda Bauer, *The Jewish Emergence from Powerlessness* (Toronto, Buffalo: University of Toronto Press, 1979), 27.

Փաստորեն Հոլոքոստի պատմագիրները ցանկացած գործողություն՝ ուղղված ֆիզիկական գոյության ու «մարդկային դիմագծի» պահպանմանը, ցանկացած գործողություն, որն ուղղված էր ընդդեմ ոչնչացման քաղաքականության կամ «ոչնչացման տրամաբանության», նույնիսկ մտադրությունների, ցանկացած գործողություն, որը խոչընդոտ կհանդիսանար ոճրագործության վերջնական նպատակին հասնելու ճանապարհին, համարում են *դիմադրություն*։

Ոչ զինված դիմադրությունը Հայոց ցեղասպանության ժամանակ

1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին Միավորված ազգերի կազմակերպության (ՄԱԿ) Գլխավոր ասամբլեայի ընդունած «Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելելու և պատժելու մասին» կոնվենցիայի երկրորդ հոդվածի կետերից մեկի համաձայն՝ որևէ խմբի կյանքի համար միտումնավոր այնպիսի պայմանների ստեղծումը, որոնք ուղղված են նրա լրիվ կամ մասնակի ֆիզիկական ոչնչացմանը՝ կատարված ազգային, էթնիկական, ցեղային կամ կրոնական որևէ խմբի, որպես այդպիսին, լրիվ կամ մասնակի ոչնչացման մտադրությամբ, ցեղասպանություն է³³։

Հայոց ցեղասպանության ժամանակ կյանքի համար անբարենպաստ պայմանների ստեղծման գործիքներից մեկը հարյուրավոր և հազարավոր մարդկանց սովամահության դատապարտելն էր ինչպես բռնագաղթի ճանապարհին, այնպես էլ համակենտրոնացման ճամբարներում։ Սովամահությունը դիտարկելով որպես ցեղասպանության իրագործման քաղաքականություն՝ Ջորջ Շիրինյանը մատնանշում է նման քաղաքականության շարժառիթները. «Վերջապես մենք ուսումնասիրեցինք թուրքերի կողմից սովամահությունը՝ որպես ցեղասպանության գործիք կիրառելու շարժառիթները՝ բացահայտելով, որ այն մասամբ արդարացնում է իրենց այն պատճառաբանությունը, որ հայերը բնական մահով են մահացել, բայց և պատժելու դանդաղ, հոգեվարքային մահով՝ վրեժխնդրության և հայերի նկարամամբ փրկապետություն հաստատելու համար, քանի որ նրանք հրաժարվեցին օսմանյան սոցիալական և քաղաքական համակարգում մնալ սրտրադաս դիրքում»³⁴։

Ստորև ներկայացվում է, թե հայերը ինչ միջոցների են դիմել բռնագաղթի ճանապարհին կամ համակենտրոնացման ճամբարներում՝ սնունդ ձեռք բերելու համար՝ անդրադառնալով հատկապես երեխաների փորձառություններին։ Մսնդի ձեռքբերումը և ֆիզիկական գոյության պահպանումը դիմադրություն էին Հայոց ցեղասպանությանը և խոչընդոտ՝ ոճրագործների վերջնական նպատակին հասնելու համար։

Հայոց ցեղասպանության ժամանակ երեխաներն անցնում էին բազմաթիվ փորձությունների միջով՝ հաճախ նաև միայնակ թափառելով մի բնակավայրից մյուսը, անցնելով մուսուլմանական ընտանիքներով, տարբեր «տերերի ձեռքի տակով», ճարպկու-

33 *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. Adopted by the General Assembly of the United Nations on 9 December 1948*, 280.

Տե՛ս <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%2078/volume-78-i-1021-english.pdf>։

34 George N. Shirinian, “Starvation and Its Political Use in the Armenian Genocide,” *Genocide Studies International* 11, no. 1 (2017): 29-30.

թյուն և խորամանկություն դրսևորելով՝ գիտակցաբար կամ ոչ գիտակցաբար պայքար մղում՝ ողջ մնալու համար:

Հայոց ցեղասպանությունը վերապրողների հուշագրությունները, ինչպես նաև բանահավաքների գրառած բանավոր պատմությունները, որպես կանոն, սկսվում են խաղաղ կյանքի մասին նկարագրություններով: Ուշագրավ է, որ գաղթի ճանապարհի մասին պատմելիս վերապրողները հաճախ հղում են կատարում «երջանիկ մանկությանը»՝ որպես մի ժամանակահատվածի, որը «մնացել էր ետևում» կամ ավարտված էր: Երեխաները, կորցնելով երջանիկ մանկությունը, կանգնել էին նոր մարտահրավերների առաջ: Ակթորայի թուրքական որբանոցի հնգամյա սան Գառնիկ Բանյանն իր հայրենի օջախը հիշատակում է որպես աղոթատեղի, իսկ այգին՝ որպես դրախտավայր. «Մեր տունը աղօթքի տաճար էր, տարտամ չորս եղանակներուն էլ աղօթքի մղմունջներ կը լսուէին»³⁵: Բռնելով գաղթի ճանապարհը՝ հասկացել էր, որ աշխարհն ավելի ընդարձակ է. «Կը հեռանայինք, բայց յանկարծ, մտքով կը դառնայի մեր քաղաքը, մեր տունը, մեր տան տարուկ շունչը, մեր տան թարմ հացը, մեր պարտեզի համով պտուղները, մեր սաքուին վրայ շուք ընող ծառերը, իրենց մէջէն սահող-անցնող զով հոսանքը օդի... Անոնք ամենքը մնացեր էին մեր երեսը...»³⁶:

Հետևում թողնելով երջանիկ մանկությունը՝ երեխաները կարծես ժամանակից շուտ հասունանում էին՝ երբեմն ստանձնելով նաև «տան գլխավորի» դերը: Նրանք ընդգրկվում էին որոշումներ կայացնելու և ապրուստի միջոցներ հայթայթելու պարտականությունների մեջ, երբեմն էլ միայնակ հոգ տանում ընտանիքի անդամների մասին: Ընդ որում նրանք իրենց վրա էին վերցնում այս գործառնությունները բռնագաղթի հենց սկզբից: Վերապրողներն իրենք բացատրում են սա նրանով, որ երեխաներից ամենամեծն էին կամ եթե նույնիսկ երեխաներից ամենամեծը չէին, այնուամենայնիվ իրենք իրենց ընկալում էին արդեն «հասուն մարդ»: 1902 թ. Կեսարիայում ծնված Նիկոլաս Բերբերյանը պատմում է. «Նրանք սասցին, որ յոթ օրից պեղք է դուրս գանք լքնակավայրից»: Հերևաքար մենք մեր իրերը դրեցինք կառքի վրա և ամբողջ ընտանիքով դուրս եկանք: Հայրս հեռացել էր, ուսրի ընտանիքի գլխավորը ես էի, ես ամենամեծն էի»³⁷:

Հայ երեխաները ոչ միայն ստանձնում էին աքսորի նախապատրաստական աշխատանքները, այլև արդեն իսկ բռնագաղթի ճանապարհին՝ մեծահասակներին մխիթարելու և հուսադրելու գործը: Վերապրող Աշխեն Պողիկյանը³⁸ պատմում է 1915 թ. աշնանը Տիգրանակերտում իրենց քարավանի հետ տեղի ունեցածի մասին. «Հաջորդ օրը Լևոնիկը մեռավ: Ես մնացի մենակ մայրիկիս հետ: Արդեն ութ տարեկան էի և մխիթարում ու հանգստացնում էի մայրիկիս»³⁹:

35 Գառնիկ Բանյան, *Յուշեր մանկության և որբության* (Ալթիլիաս-Լիբանան, Տպարան Կաթողիկոսության Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1992), 17:

36 Նույն տեղում, 84:

37 Nicholas Berberyan, Armenian Assembly Oral History Project, <https://umdearborn.edu/casl/centers-institutes/center-armenian-research/armenian-assembly-oral-history-project>, դիտվել է 08.08.2016:

38 Ծնվել է 1908 թ. Էրզրումում: Հուշագրությունը գրի է առնվել 1978 թ.:

39 Վերժինե Սվազյան, *Հայոց ցեղասպանություն. սկանալիտ վերապրողների վկայություններ* (Երևան, «Գիտություն», 2011), 226:

1907 թ. Մարաշում ծնված Սիրանուշ Բոյաջյանը (օրիորդական ազգանունը՝ Ղազարյան) զարմանքով է հիշում, թե ինչպես է կարողացել մոր մահից հետո յոթ տարեկան հասակում հոգ տանել ընտանիքի, այդ թվում՝ նորածին երեխայի մասին, վարել ամբողջ կենցաղը: Մարաշից դուրս եկած քարավանի հետ հասնելով Հոմս՝ այնտեղից տեղափոխվել են Մարդին և բնակություն հաստատել: Նա մանրամասն նկարագրում է այն կենցաղային ծանրաբեռնվածությունը, որը ստանձնել է մոր մահվանից հետո. «Ես ամենամեծն էի: ...Հեղոր մենք հողատերերինք մայրիկիս և եկանք Կոնստանդնուպոլիս... [նորածին – Հ.Գ.] երեխա կար, մենք չգիտեինք ինչ անել: Ոչ որ չկար, ումից կարելի լիներ կայսրինը, հեղորաբար ես սրիսկված էի մեկ ամիս հոգ փանել այդ երեխայի մասին: ... Ինչպե՞ս է Աստված ինձ ուժ փվել անելու այդ ամենը»⁴⁰:

Վերապրողները, խոսելով իրենց տարիքին անհարիր վարքի, ցուցաբերած խորամանկության ու ճկունության մասին, նշում են, որ սովը, մահը և հարազատների սպանությանն ակնատես լինելը թմրեցրել էին իրենց զգացողությունները, իրենք այլևս վախ չէին զգում և գիտակցում էին, որ այլընտրանքը մահն է: Վերապրողներից մեկի՝ տասնմեկամյա Համբարձում Բերբերյանի նկարագրության համաձայն՝ իրենք դարձել էին «դաժան» և «անզգա», քանի որ գիտակցում էին, որ հաջորդ գոհը կարող են իրենք լինել⁴¹:

Մանդի ձեռքերումը՝ որպես կենաց-մահու պայքար

Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ գաղթականության ճանապարհին երեխաների վարքը հաճախ հակասական էր. որքան էլ հաշտվել էին մահվան հետ, նույնքան և ձգտում էին այն ամենին, ինչը թույլ կտար պահպանել գոյությունը: Իննամյա Հովակիմ Դիշդիշյանը⁴² պատմում է. «...մաս առ մաս սպառելով մեր ունեցած ջրի պաշարը, նախորդ օրվա օրինակով նորից կանգնել էինք մահվանը շար մոտիկ, և պեղք է ասեմ, որ արդեն հաշտվել էինք նրա հետ... Գիշերով ինչքան առաջանում էինք, նույնքան էլ նոսրանում էին մեր շարքերը, յուրաքանչյուրն սպրում էր միայն իր ցավերով, ճանապարհը ծածկվում էր մեր բախտակիցների դիակներով, բայց ես ու քույրս լուսնի լուսով և նրա զորությանը շարունակում էինք դեպի աննկարագրելի փանջալի քարավանի իջևանը, այսինքն՝ մեր երազած ջուրը...»⁴³:

1900 թ. Բիթլիսում ծնված Թագուհի Աստոնյանը, խոսելով սնվելու եղանակների մասին, այն ներկայացնում է որպես կյանքի ու մահվան միջև տարվող պայքար. «Հորաքույրս սարկած կովին արյունը թենեքեի մը մեջ եփեց, մենք կերանք: Յա՛ պիտի մեռնինք, յա՛ պիտի սպրինք: Ձիերուն քալած փեղը չիշ, անձրև լցված էր, աղ սլ ջրորի պես խմեցինք, ի՛նչ ընենք՝ ծարավ ենք»⁴⁴:

40 Siranoush Boyajian, Armenian Assembly Oral History Project.

41 Hamparsoum Berberian, նույն տեղում:

42 Ծնվել է 1906 թ. Զիլե քաղաքում: Հուշագրությունը գրի է առնվել Հայրենական մեծ պատերազմից հետո:

43 Հովակիմ Դիշդիշյան, *Դեր-Չորի անսպասում: Հիշողություններ* (Երևան, «Գիտություն», 2006), 123-127:

44 Սվազյան, *Հայոց ցեղասպանություն*, 104:

Վայրի խոտերով սնվելը

Հայոց ցեղասպանությունը վերապրած երեխաները գաղթականության ճանապարհը նկարագրում են որպես անվերջանալի քայլերթ, որը վերահսկվում էր զինված ոստիկանների կողմից: Չնայած այն հանգամանքին, որ նրանցից շատերն ականատես են եղել իրենց հարազատների ու հայրենակիցների սպանությանը, այնուամենայնիվ շատ փոքրահասակները հաճախ գաղթի ճանապարհը նույնականացնում են քաղցի զգացողության հետ՝ առաջին հերթին մեկնաբանելով որպես ջրի և սննդի բացակայություն: 1912 թ. Թոմարգայի մոտակա գյուղերից մեկում ծնված Աբրահամ Աղբաշյանը վերհիշում է, որ գաղթի ճանապարհին, բացի սննդից, իրենց ոչինչ չէր անհանգստացնում, նույնիսկ զինված ոստիկանները: Քանի որ իրենց ամռանն են գաղթեցրել, վերապրողի վկայությամբ իրենք սնվել են վայրի խատուտիկներով և անձրևաջրով. «Մեկ փարի, փարի ու կես մենք ուրեղու ոչինչ չունեինք բացի վայրի խատուտիկներից»⁴⁵: Աբրահամ Աղբաշյանը պատմում է, որ որտեղ կանաչ խոտ էին տեսնում, «կովերի պես արածում էին» և «շների պես խմում անձրևաջուրը»⁴⁶:

Միվրի Հիսարից Նվարդ Այտընյանը, ով Հայոց ցեղասպանության ժամանակ մանկահասակ է եղել, վկայում է. «Անշարուած կառախումբին ճամբորդներս սպասեցինք Գոնիսա արեն մը ես եւ տաւ մեր գոյքերը էշերու վրայ բեռոցոցած ճամբայ ինկանք հերիտորն դէպի Մերսին: ...Երբ Մերսին հասանք, սկսանք դաշտերէն խորեր հաւաքել ու ուրել: Բայց եւ այնպէս ասով ալ գոհացած էինք՝ եթէ մարախները խոռոներում չյարձակէին ու չբնաջնջէին խորերը: Երկու երեք շաբաթի չափ մնացինք Մերսին: Վերջապէս այլազան ու աննկարագրելի փառասպանքներէ ետքը հասանք Բագգա...»⁴⁷:

Մտունդ ձեռք բերելու խնդիրն անընդհատ առկա էր ոչ միայն բռնագաղթի ճանապարհներին, որտեղ մարդիկ սնվում էին վայրի խոտերով, ինչն էլ հաճախ պատճառ էր դառնում թունավորումների և մահվան⁴⁸: Խոտակերությամբ էին ապրում նաև այն հայ գաղթականները, որոնք ապաստանել էին լեռներում: «Առավոտ» թերթի 1919 թ. մայիսի 12-ի համարում կյոթ է տպագրվել յոթ որբերի մասին, որոնք հայտնաբերվել են անգլիացի զինվորների կողմից և հանձնվել Ադանայից եկող գաղթականներին՝ Կ.Պոլիս ուղարկվելու համար: Նրանք հանձնվել են Հայդար փաշայի որբանոց: Տարիներով բնակվելով լեռներում՝ փոքրիկները կորցրել են խոսելու ունակությունը և միայն խաչակնքելով են կարողացել հասկացնել, որ իրենք հայ են: Թերթը գրում է. «Երբ ուրիշ կայան մը կը հանդիպին, իրենց հաց կը փրուի, հացը խափու կը մերժեն, վար կը ցարկեն, խորեր կը ժողունեն ու վակոնին մէջը կսկսին ուրել: Տարիներով խորաճարակութեան վարժութիւնը հացը մոռցնել փրուած է»⁴⁹:

45 Abraham Aghbashian, Armenian Assembly Oral History Project.

46 Նույն տեղում:

47 Ադէտէն վերապրողներ, *Տէր-Ջոր* (Փարիզ, Պ. Էլէկեան, 1955), 62:

48 Հայկանուշ Մելքոնեան, *Կեսնք եւ մահ*: Մատենաշար Ապրիլեան Եղեռնի, թիւ 9 (Անթիլիաս-Լիբանան, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկոյ, 1960), 26:

49 «Լեռը գտնուած եօթը որբեր», *Առաօտ* (Կ.Պոլիս), 12 մայիս, № 3, 1919:

Կեսարացի հոգևորական Տեր Վահան քահանայն հետևյալն է պատմում վայրի խոտերով սնվելու և ողջ մնալու մասին. «Մեր գիւղին ամբողջ այր մարդիկը իրօթիհարի ոճրագործ հետևորդներուն կողմէ՛ ձորերու մէջ կացինահար եղած են, կիներէն մեծ մասը գելեր թափուած են կամ բռնաբարուած ու իսլամացուած առ այժմ 570 անձերէն կը մնան միայն 25 կիներ՝ որոնք լեռը սպասարանելով և խոյր ուրելով ճողոպրած են ահռելի եղեռնէն»⁵⁰:

Հնգամյա Անդրեաս Գարամանյանը⁵¹ գաղթի ճանապարհին քաղցի, ծարավի և սնունդ հայթայթելու մասին պատմում է. «Արեն արեն կարաւանը կանգ կ'առնէր հանգչելու, անձրեւներէն գոյացած փոսերու ջուրերու վրայ կը վազէր, փոշորը անցնելու զիրար արմկահարելով և վայրի բոյսեր կը փնտրէր ուրելու համար...»⁵²:

Ուրֆայի որբանոցի սան Բաբկէն Ինճեարապայանը պատմում է. «Յաջորդ օր, երկուշաբթի, պարտերազմը կը վերսկսի: Ասօթութիւն ալ իր հետ: Թեթեա սպորի հետ շարքի հացեր էին սննդեղէնի բաժինը: Ստիպուեցանք խոյր ուրել: Որբանոցէն, ծակէ մը դուրս կը փախչէինք խոյր հասարակու և ճաշակելու զայն: Այդ կողմերը խոյրը նոյնիսկ դժուարութեամբ կը ճարէինք: Երբեմն գիշերները որբանոցէն կը փախչէինք մէկ քանի որբեր, և հեռու տեղ երթալով բաւական խոյր կը հայթայթէինք: Այդպիսով ամէն օր խոյր կուրէինք...»⁵³:

Մրգերի, հատապտուղների և ընկուզեղենի հավաքչություն

Սնունդ հայթայթելու մյուս եղանակը մրգերի, հատապտուղների ու ընկուզների հավաքչությունն էր: Յոթնամյա Արշալույս Բոյաջյանը պատմում է, որ դուրս գալով Սեբաստիայից՝ նույնիսկ չի հիշում, թե քանի ամիս են քայլել մինչև Այնթափ հասնելը՝ առանց գուլպաների ու կոշիկների: Նա վերհիշում է, որ փոքր գյուղերի մոտով անցնելիս տեղի բնակչությունը սնունդ է վաճառել քարավանին, սակայն Այնթափ հասնելուն պես սնվել են այն ամենով, ինչ կարողացել են հավաքել քաղաքից դուրս գտնվող այգիներից⁵⁴: Այս պրակտիկան շատ ակտիվ կիրառում էին այն երեխաները, ովքեր փախել էին քրդական, թուրքական կամ արաբական ընտանիքներից ու միայնակ վերադառնում էին իրենց բնակավայրերը կամ բռնում Հալեպի ճանապարհը: Համբարձում Բերբերյանը, եղբոր հետ փախչելով գնացքից, ոտքով ճանապարհ է ընկնում դեպի ծննդավայր՝ Ադանա, որտեղ գտնվում էր նրանց զինվորական եղբայրը: Վերապրողը ճանապարհին սնվելու մասին պատմում է. «Մենք փոքր էինք: Միայն մի փոքր գնալուց հետո, այնտեղ ինչ-որ բան կար, այգի, մենք գլորանք, ինչ էր այդ, լոլիկներ, այդ այգում լոլիկներ էին, լոլիկներ: ...Մենք կերանք մեկ կամ երկուսը»⁵⁵:

50 «570 անձերէ 25 կիներ միայն մնացեր են», *Արիամարտ* (Կ.Պոլիս), 11 դեկտեմբեր, № 17 (1832), 1918:

51 Ծնվել է Կարս Բազարում 1911 թ.:

52 Անդրեաս (Տարոս) Գարամանեան, *Տարագրեալի մը յուշերը*: Երկրորդ հատոր (Պուլնոս Այրէս-Արժանթին, 1972), 10:

53 Բաբկէն Ինճեարապեան, *Մեծ եղեռնի շրջանին հայ որբի մը ողիսականը* (Փարիզ, Turabian Press, 1951), 230-231:

54 Arshalous Boyajian, Armenian Assembly Oral History Project.

55 Hamparsoum Berberian, նույն տեղում:

Մուրացկանություն

Մտնող ձեռք բերելու մյուս ձևը, որին դիմում էին հայ գաղթականները ոչ միայն արքունի ճանապարհին գյուղերի ու գյուղաքաղաքների միջով անցնելիս, այլև արաբական բնակավայրերում, մուրացկանությունն էր, որը շատ տարածված էր նաև երեխաների շրջանում:

Խարբերդում ԱՄՆ-ի դեսպան Լեալի Դեկսթեր գրում է. «Տարբեր ժամանակ բազմաթիվ երեխաներ էլ էի գրել հյուսպարտաբանում պատրաստել՝ չհաշված նրանց, ովքեր մայրերի հետ էին ինձ մոտ սպրում: Առաջինը, ում սպասարան փակեցի՝ Ներսես Տեր-Կարապետյանն էր, ինը տարեկան մի տղա... Հետո հորը, մորը, բոլոր քույրերին ու եղբայրներին կոտորել էին, ինքը մնացել, շուկայի հրապարակում մուրացկանություն էր անում»⁵⁶:

Քեսաբցի Զարուհի Այանյանը, ով Հայոց ցեղասպանության ժամանակ վեց տարեկան էր, պատմում է, որ տեղահանվելիս իրենց հետ ունեցել են կով, որը ճանապարհին մայրը կթել է: Գաղթել են Բագուր գյուղ, որտեղ վաճառել են կովը, ապա հասել են Համա, Հոմա, այնտեղից՝ Դամասկոսի մոտ գտնվող Ներիի բնակավայրը: Այստեղ մնալով մեկ տարի՝ մոր հետ մուրացկանություն են արել՝ ապրելու համար⁵⁷: Արդեն հիշատակված Աբրահամ Աղբաշյանը, ով պատմում էր խատուտիկներով սնվելու մասին, շարունակում է. «Ես կովի պես մեծ սրամոքս ունեի, որովհետև միայն վայրի խաբուրիկներով էինք սնվում: Ժամանակ առ ժամանակ, ես հիշում եմ, թե ինչպես էինք մայրիկիս հետ փնից փուն գնում՝ անունդ մտրալու»⁵⁸: Բալումում ծնված տասնամյա Գառնիկ Արփաջյանը Հալեպում մնում է երկու տարի՝ մինչև անգլիացիների մուտք գործելը: Այստեղ երկու որբ երեխաների հետ մուրացկանություն են արել՝ գոյատևելու համար. «Ես այդև չէի վախենում ոչնչից, ամենավաղը, որ նրանք կարող էին անել, ինձ սպանելն էր: Ես սա միշտ պահում էի իմ մորքում: Ես միշտ մորածում էի վաղը այլ օր է, մյուս օրը ուրիշ, այդպես ես չէի մորածում, այս այն էր, ինչ ես զգում էի: Ես քաղցած եմ, ես սովամահ եմ լինում, ես մորում եմ այստեղ և այստեղ, երկու շաբաթ ես մուրացի, մուրացի, ես ուրում էի խնձորի միջուկները, ես ուրում էի փանձի միջուկները, ես ուրում էի ձմերուկի կեղևները, ես ուրում էի սեխի կեղևները, ես ուրում էի ամեն անիծված բան, որ կարելի էր ուրել, դրանք ուրելու չէին, բայց ես սրիպված էի ուրել»⁵⁹:

1901 թ. Բալուի Հավալ գյուղում ծնված Սուրեն Փափազյանն իր ունեցած փորձառության մասին գրում է. «1917 թ. ձմեռը միս-մինակ Փերի հասայ: Մեկը չէի ճանչնար, շուկան, փողոցները դարձայ, տեսայ, որ իմ տարիքիս, ինձմե պզտիկ խլեակ մը հայ որբեր ամբողջ օրը կը մուրան, գիշերն ալ կատավարական ձիերու ախտոր կ'երթան, կը քնանան: Իրենց միացայ, փրփված անկիւն մը գրայ, ծուարեցայ: Ամէն մեկը ինչ որ մուրացած էր, հսնեց, սկսաւ ուրել: Ես ամբողջ օրը անօթի էի, անօթի ալ քնացայ»⁶⁰:

56 Լեալի Ա. Դեկսթեր, *Սպանդի նահանգը*, թարգմ.՝ Գրիգոր Զանիկյան (Երևան, Դավլ, 2001), 238:

57 Zarouhi Ayanian, Armenian Assembly Oral History Project.

58 Abraham Aghbashian, նույն տեղում:

59 Karnig Arpajian, նույն տեղում:

60 Սուրեն Փափազեան, *Վերապրողի մը ողիսականը* (Երևան, «Ամարաս», 2000), 113:

Հայկանուշ Մելքոնյանը պատմում է, թե ինչպես է Աղբրոնարում կառավարությունը սննդով ապահովել գաղթականներին, որպեսզի վերջիններս մուրացկանություն չանեն և հիվանդություն չտարածեն Այնթափում: Նա պատմում է. «Քոչրս և ես միտենոյն գիւղին բաժին ինկանք որ Աղբրոնար կը կոչուէր: Մեզ հեւր կին մը կար որ 5-6 տարեկան մանչ մ'ունէր, կինը քաղաք կ'երթար մուրալու որ կարենար պզգիկը ապրեցնել: Կառավարութիւնը օրական փոքրիկ հաց մը կու տար որպէս զի քաղաք մուրալու չերթայինք և հիւանդութիւն տարածէինք»⁶¹:

Ընտանեկան համերաշխությունն ու փոխօգնությունը

Կենցաղի կազմակերպման համատեքստում, մասնավորապես սննդի հայթայթման, ոչ զինված/բարոյական դիմադրություն կարելի է համարել նաև ընտանեկան համերաշխությունն ու փոխօգնությունը: Որոշ դեպքերում վերապորոզներն իրենք են այս երևույթը նկարագրում և մեկնաբանում որպես «ողջ մնալու ձև», որոշ դեպքերում մենք ենք այն գնահատում որպես այդպիսին: Հոլոքոստի համատեքստում թեմայի քննարկման ժամանակ կարևորվում է փոխօգնության դիմելու ռիսկայնությունը, այսինքն՝ առկա վտանգը և վերջինիս տեսակները. որքանո՞վ էին մարդիկ վտանգի տակ դնում իրենց կյանքը՝ ընտանիքի անդամներին կամ պարզապես ազգակիցներին օգնելու համար: Այս հարցադրումը հաճախ օգնում է պատասխանելու այն մտայնությանը, թե ինչու միմյանց օգնության չէին հասնում: Կենցաղում ցուցաբերված «փոխօգնությունը» դիտարկվում է որպես «կառուցողական վարք», ինչը և նպաստել է վերապրելուն⁶²:

Հայոց ցեղասպանությունը վերապրած բալուեցի Փառանձեմ Ալեքսանյանը պատմում է, որ մի թուրք իրեն վերցրել է գաղթի ճանապարհից՝ անջատելով իր ընտանիքի անդամներից: Հացաբուլկեղենի խանութի մոտով անցնելու ժամանակ իրեն հաց են տվել. «Երբ նա տվեց մի կտոր հաց, ես իմ եկած ճանապարհով եր վազեցի: Մարդը հեւրնեց ինձ՝ հասկանալով, որ ես ցանկանում եմ այդ հացը տալ մայրիկիս: Ես հասա, նրանց գցեցի հացը, եր դարձա և միացա այդ մարդուն»⁶³: Աբրահամ Աղբաշյանը հպարտությամբ է հիշում, թե ինչպես է, վտանգի ենթարկելով սեփական կյանքը, անձամբ հաց հասցրել հայ գաղթականներին, երբ իր մայրն աշխատում էր մի արաբական ընտանիքում⁶⁴:

Մի նպարավաճառի մոտից գողություն անելու և հայրենակիցներին օգնելու մասին Գառնիկ Արփաջյանը պատմում է. «Ես սկսեցի գողանալ, դա լավ չէ, բայց ես գողանում էի իմ ազգակիցներին օգնելու համար, նրանք քաղցած էին, ես ցանկանում էի օգնել իմ ժողովրդին: Ես տաս, տասնմեկ տարեկան եմ, բայց մտածում եմ իմ ազգության և կրոնի մասին, որը չէի ցանկանում փոխել...»⁶⁵:

61 Մելքոնեան, *Կեսնք եւ մահ*, 27-28:

62 Boaz Kahana, et. al., “The Victim as Helper-Prosocial Behavior during the Holocaust,” *Humboldt Journal of Social Relations* 13, no. 1/2 (1985-86): 361.

63 Parantzem Alexanian, Armenian Assembly Oral History Project.

64 Abraham Aghbashian, նույն տեղում:

65 Karnig Arpajian, նույն տեղում:

Վերոնշյալ օրինակները ցույց են տալիս, որ հայ երեխաները գիտակցել են, որ վտանգի են ենթարկում սեփական կյանքը, բայց և այնպես դիմել են ռիսկի և օգնության հասել ազգակիցներին:

Այսպիսով, հողվածում անդրադարձ կատարվեց գիտակարգային կարևոր մի հարցադրման՝ ի՞նչ է ոչ զինված դիմադրությունը և վերջինիս ուսումնասիրության նպատակն ու խնդիրները: Այս հենքի վրա, բազմահազար վկայություններից ընդամենը մի քանի բնութագրական օրինակների հիմամբ առաջ քաշվեց և հիմնավորվեց այն մտայնությունը, որ Հայոց ցեղասպանության տարիներին հայ երեխաների կողմից սննդի ձեռքբերման տարբեր եղանակները կարող են դիտարկվել որպես *ոչ զինված դիմադրության* դրսևորումներ:

Hasmik G. Grigoryan

PhD in History

WAYS OF FOOD PROCUREMENT DURING THE ARMENIAN GENOCIDE AS AN MANIFESTATION OF “UNARMED RESISTANCE”: CHILDREN’S EXPERIENCES

Summary

Key words: Armenian Genocide, Holocaust, children, unarmed resistance, food, memories, oral stories.

The aim of the article is to discuss whether the methods of food procurement can be considered as an manifestations of unarmed resistance during the Armenian Genocide. For this purpose, the article first presents the concept of an unarmed resistance in the context of the Holocaust.

Such scientific interest is motivated by the fact that despite a number of self-defense battles during the Armenian Genocide, including some with victorious outcome, as in Van, there is a common perception that Armenians were somewhat guilty, because “they have been slaughtered like sheep,” without resistance. For this reason article gives a scientific assessment of the concept of “resistance” by making its sub-categories separate subjects of research. Certainly, within the framework of one article it is impossible to touch upon all the aspects and forms of resistance, however, the article is an attempt to pose new questions in the field of the Armenian Genocide studies.

In the second part of the article, the ways of food procurement during the Armenian Genocide are grouped and observed in the context of the concept of unarmed resistance. Mainly the children’s experiences were discussed trying to find out which social groups have been involved in what kind of activities and to what extent. In the article, the methods of food procurement, part of the daily life of the Armenian Genocide, are discussed as a conscious and unconscious struggle against the policy of starvation during the Genocide. The article is based on published memoirs and oral testimonies of the Armenian Genocide

survivors. The source materials are indicating on the variety of food procurement ways. However, in the article, the most common ones – feeding on grass, gathering fruits, berries and nuts, begging – were presented, often interpreted by the survivors as a life-and-death struggle.

Асмик Г. Григорян
кандидат исторических наук

СПОСОБЫ НАХОЖДЕНИЯ ЕДЫ КАК “НЕ ВООРУЖЕННОЕ СОПРОТИВЛЕНИЕ” ПРИ ГЕНОЦИДЕ АРМЯН: ОПЫТЫ ДЕТЕЙ

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Геноцид армян, Холокост, дети, не вооруженное сопротивление, еда, воспоминания, устные рассказы.

В статье обсуждается возможность рассматривания методов приобретения еды во время Геноцида армян в качестве не вооруженного сопротивления. С этой целью в начале статьи затронуты некоторые научные вопросы, а также сформирована концепция не вооруженного сопротивления в контексте Холокоста.

Такой научный интерес обусловлен тем, что несмотря на тот факт, что во время Геноцида армян имело место вооруженное сопротивление: самооборонительные бои, в том числе и с победным исходом, как в Ване, однако бутует мнение, что армяне в какой-то мере сами виновны, так как “были зарезаны как бараны,” а именно без сопротивления. Исходя из этого, в статье дается научная оценка понятию “сопротивление,” превращая подкатегории последнего в отдельные предметы исследования. Несомненно, в рамках одной статьи невозможно коснуться всех аспектов проблемы и всех видов сопротивления, однако можно сформировать опыт постановки новых вопросов в сфере изучения Геноцида армян.

В статье сделана попытка объединить способы приобретения еды во время Геноцида армян и рассмотреть их в контексте концепции не вооруженного сопротивления. Особенно это относится к опыту детей, а также к вопросу о том, какие социальные группы были вовлечены в какие виды деятельности и в какой степени? Способы нахождения еды, составляющие повседневную часть Геноцида армян, в данной статье рассматриваются в качестве осознанной или не осознанной борьбы против политики обречения людей на голодную смерть. Научными источниками статьи являются изданные мемуары и устные рассказы людей, переживших Геноцид армян. Источники описывают различные способы достования еды. Но в статье приведены наиболее распространенные из них: употребление травы, сбор фруктов, ягод и орехов, выпрашивание – все это люди, пережившие геноцид, объясняют как борьбу за выживание.

REFERENCES

- Banean, Garnik. *Յուշեր մանկության և որբության* [Memories of Childhood and Orphanage]. Antelias-Lebanon: Tparan Kat'oghikosut'ean Hayots' Metsi Tann Kilikioy, 1992;
- Davis, Leslie. *Սպանդի նահանգը* [The Slaughterhouse Province], trans. Grigor Janikyan. Yerevan: Dall, 2001;
- Dishdshyan, Hovakim. *Դեր-Չորի անսպարուս: Հիշողություններ* [In the Desert of Der-Zor: Memories]. Yerevan: Gitut'yun, 2006;
- Eghishe, Վասն Վարդանայ և Հայոց պարերազմին Դատի երիցու Մամիկոնի հայցեալ [History of Vardan and the Armenian War [written] at the Request of David Mamikonian], Erkrord yeghanak. Eruand Ter-Minasean, ed. Yerevan: Academy of Sciences of Arm. SSR, 1957;
- Garamanean, Andre'as (Tavros). *Տարագրեալի մը յուշերը* [The Memories of an Exiled], Erkrord hator. Buenos Aires, Argentina, 1972;
- Harut'yunyan, Avag. *Հայոց ցեղասպանության 50-րդ տարեկիցը և երկրորդ հանրապետությունը* [The 50th Anniversary of the Armenian Genocide and the Second Republic]. Yerevan: Noravanq, 2015;
- Haykaz, Aram. *Չորս տարի Քիւրդիստանի լեռներուն մէջ* [Four Years in the Mountains of Kurdistan]. Lebanon: Tparan Kat'oghikosut'ean Hayots' Metsi Tann Kilikioy, 1972;
- Inche'arapean, Babke'n. *Մեծ եղեռնի շրջանին հայ որբի մը ողիսականը* [The Odyssey of an Armenian Genocide Orphan]. Paris: Turabian Press, 1951;
- Marut'yan, Harut'yun. «Հայոց ցեղասպանության և հրեաների Հոլոքոստի հիշողության կառուցվածքային առանձնահատկությունները» [Structural Peculiarities of the Armenian Genocide and the Jewish Holocaust Memory], *Patma-banasirakan handes* 2 (2011): 24-46;
- Marut'yan, Harut'yun. *Հայ ինքնության պարկերագրությունը: Հատոր 1. Յեղասպանության հիշողությունը և Ղարաբաղյան շարժումը* [Iconography of Armenian Identity. Vol. 1: The Memory of Genocide and the Karabagh Movement]. Yerevan: Gitut'yun, 2009;
- Melqonean, Haykanush. *Կեսնը և մահ* [Life and Death], Matenashar Aprilean Egherni, t'iv 9. Antelias-Lebanon: Tparan Kat'oghikosut'ean Hayots' Metsi Tann Kilikioy, 1960;
- Michman, Dan. *Историография катастрофы. Еврейский взгляд: Концептуализация, терминология, подходы и фундаментальные вопросы* [Holocaust Historiography. A Jewish Perspective: Conceptualizations, Terminology, Approaches and Fundamental Issues], trans. M. Guba et all. Dnepropetrovsk: Tsentral'nyi Ukrainskii Fond istorii Kholokosta «Tkuma», 2005;
- P'ap'azyan, Suren. *Վերապրողի մը ողիսականը* [The Odyssey of a Survivor]. Yerevan: Amaras, 2000;
- Svazlyan, Verzhine. *Հայոց ցեղասպանություն. սկսնապես վերապրողների վկայություններ* [The Armenian Genocide: Testimonies of the Eyewitness Survivors]. Yerevan: Gitut'yun, 2011;
- Werfel, Franz. *Մուսս լեռան քառասուն օրը* [Forty Days of Musa Dagh]. Yerevan: Luys, 1988.

Աղէտէն վերապրողներ, *Տէր-Զօր* [Survivors of a Catastrophe: Der-Zor], comp. by Levon Mesrop. Paris: P. E'le'kean, 1955;

Աստուածաշունչ մատենան Հին և Նոր Կտակարանների [Holy Bible]. Yerevan: Bible League International, 2010;

«570 անձերէ 25 կիներ միայն մնացեր են» [Only 25 Women are Left out of 570], *Ariamart* (Constantinople), 11 December, no. 17 (1832), 1918;

«Ապստամբութիւնը Կիլիկիոյ մէջ» [Rebellion in Cilicia], *Arev* (Alexandria), 21 June, no. 19, 1915, 3;

«Լեռը գտնուած եօթը որբեր» [Seven Orphans Found on the Mountain], *Aravot* (Constantinople), 12 May, no. 3, 1919;

«Սվազի կոտորածը» [The Massacre of Sivas], *Azg* (Boston), 31 January, no. 25, 1916, 1;

«Վանի մէջ» [In Van], *Hayastan* (Sofia), 6 June, no. 25, 1915, 1.